

ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ПОБУДОВИ ТА ПЕРЕВІРКИ ВЕРСІЙ ПРО ОБСТАВИНИ КРИМІНОГЕННОГО ХАРАКТЕРУ

THE TACTICAL ADMISSION OF CONSTRUCTION AND CHECKING THE VERSIONS ABOUT THE CIRCUMSTANCES OF THE CRIMINOGENIC CHARACTER

Томин С.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Івано-Франківського юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті аналізуються наукові праці, присвячені проблемам висування та перевірки версій про причини та умови скоєння злочину. На основі вивчення досягнень криміналістичної науки автор досліджує підстави, порядок висування слідчих версій, а також відображення основних елементів роботи з ними під час розслідування злочинів. За результатами дослідження вносяться пропозиції щодо підвищення ефективності використання версій у встановленні обставин, які мають профілактичне значення.

Ключові слова: профілактика, версія, індукція, дедукція, аналогія, планування розслідування, криміногенні обставини.

В статье анализируются научные работы, посвященные проблемам выдвижения и проверки версий о причинах и условиях совершения преступления. На основе изучения достижений криминалистической науки автор исследует основания, порядок выдвижения следственных версий, а также отражения основных элементов работы с ними в расследовании преступлений. По результатам исследования вносятся предложения по повышению эффективности использования версий в установлении обстоятельств, имеющих профилактическое значение.

Ключевые слова: профилактика, версия, индукция, дедукция, аналогия, планирование расследования, криминальные обстоятельства.

The article analyzes the scientific works devoted to the problems of construction and checking the versions about the circumstances of criminogenic character. On the base of the study of the achievements of forensic science, the author investigates the grounds, the procedure for the introduction of investigative versions, as well as the main elements of working with them in the investigation of crimes. According to the results of the study, propositions to increase the effectiveness of using versions in determining circumstances that have a preventive value made.

Key words: prevention, version, induction, deduction, analogy, investigation planning, criminogenic circumstances.

Постановка проблеми. Діяльність слідчого зі встановлення обставин події злочину, зокрема причин та умов його скоєння, характеризується поступовим збором доказів та іншої інформації, починаючи від припущень і закінчуючи достовірними знаннями. Для швидшого переходу від імовірних знань до достовірних під час будь-якого дослідження використовується гіпотетичне мислення. Основною формою такого пізнання є гіпотеза як умовивід з припущеннями, що випливають з нього.

У криміналістичному і кримінальному процесуальному пізнанні причин і умов, які сприяли скоєнню злочину, особливо на початковому етапі розслідування, основним інструментом є версія як різновид гіпотези.

Стан дослідження. Положення про те, що слідча версія може висуватися щодо обставин, які сприяли скоєнню злочину, неодноразово висловлювались у криміналістичній літературі [1, с. 287; 2, с. 965–970]. Разом з тим, до цього часу невирішеними залишаються такі питання:

- що лежить в основі версій про криміногенні обставини;
- якими є наслідки, що випливають з таких версій, і як вони мають перевірятись;
- як відображаються такі версії у плані розслідування у кримінальному провадженні та як планується діяльність органу розслідування з виявлення криміногенних обставин.

Враховуючи зазначене, метою цієї статті є визначення поняття та значення версій у встановленні причин та умов, які сприяли скоєнню кримінального правопорушення.

Виклад основного матеріалу. Висування слідчих версій про причини скоєння злочину є самостійним етапом розумової діяльності слідчого у процесі розслідування, який тісно пов'язаний з такими поняттями кримінального та кримінального процесуального законодавства, як склад злочину та предмет доказування.

Разом з тим, розроблені криміналістикою правила щодо висування та перевірки слідчих версій застосову-

ються не згідно з вимогами чинного законодавства, а на підставі розроблених наукових рекомендацій.

Зусилля органів досудового розслідування спрямовані, насамперед, на виявлення всіх юридично значущих обставин розслідуваної події. Роль версії у вирішенні цього завдання полягає не тільки у її здатності пояснити уже відомі слідчому обставини злочину, але й встановити нові факти, що були невідомі на момент висування версії.

У процесі пізнання невідомих раніше обставин події злочину у слідчого може виникати значна кількість різних припущень. Однак не всі вони мають ознаки слідчої версії.

Гіпотетичний метод пізнання злочину передбачає, як правило, спочатку оцінку розслідуваної події в цілому та висування загальних версій, кожна з яких потім деталізується щодо окремих обставин, які охоплюються цією загальною версією [3, с. 52].

Аналіз розслідування окремих видів злочинів свідчить, що неочевидність обставин, причин та умов їх скоєння вимагає від слідчого висування та перевірку різних версій. Показовим у цьому є приклад розслідування підпалів та порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, де слідчий висуває, зокрема, версії про навмисний підпал, необережне поводження з вогнем, дитячі пустощі, несправність опалюваної системи тощо.

У криміналістичній літературі розроблені схеми слідчих версій щодо причин пожежі, які висуваються слідчим у процесі розслідування зазначеної категорії злочинів. Ці схеми враховують загальні та окремі ознаки, за якими слідчий вирішує питання, пов'язані зі встановленням основної та безпосередньої причини виникнення пожежі.

Загальні версії при цьому відображають сутність та зміст події, пов'язаної з пожежею в цілому. Вони об'єднані у чотири групи. Загальною ознакою для перших трьох груп є дії суб'єктів. Так, до першої групи відносяться пожежі, причини виникнення яких пов'язані з умисним знищенням або пошкодженням чужого майна шляхом підпалу;

до другої – пожежі, пов'язані з порушенням діючих норм і правил пожежної безпеки; до третьої – пожежі, які виникли через необережне поводження з вогнем. До четвертої групи належать пожежі, викликані природними явищами (землетрусами, стихійними лихами тощо).

Перші три групи загальних слідчих версій, своєю чергою, можуть бути поділені на підгрупи за окремими ознаками (мотиви суб'єкта, використовувані засоби, види суб'єктів, які спричинили пожежу, наслідки пожежі, види об'єктів, на яких виникають пожежі та ін.) [4, с. 53].

У слідчій практиці зустрічаються випадки, коли неможливо чітко розмежувати загальні групи версій про причини виникнення пожеж. У такому разі всі вони перевіряються одночасно.

Слідчий, висуваючи та перевіряючи версії за загальними та окремими ознаками, не тільки збирає докази у кримінальному провадженні, але й готує вихідний матеріал, який у подальшому використовується експертом під час встановлення безпосередньої (технічної) причини пожежі.

На початковому етапі розслідування причина пожежі, як правило, невідома, що вимагає розроблення паралельно декількох версій. Очевидно, що розслідування пожеж має у будь-якому разі будуватись з позицій єдиного методичного підходу незалежно від ймовірної причини пожежі і виду об'єкта, який згорів [5, с. 4]. Під час розслідування злочину в умовах обмеження ресурсів часу, сил і засобів доводиться вимушено керуватись принципом доцільності, йдучи, насамперед, за найбільш ймовірними (типovими) напрямками, не відкидаючи при цьому можливості інших варіантів версій за наявності фактичних даних для об'єктивного їх підтвердження.

Як зазначає М.М. Гродзинський, успішне розслідування та вся теорія доказів перебуває у прямій залежності від успішності розроблення слідчих версій [6, с. 88].

Правильно використана версія розслідування сприяє розкриттю злочину і тим самим забезпечує правильне застосування кримінального закону, відправлення правосуддя у кожному кримінальному провадженні.

Кожен злочин має притаманні йому особливості. Специфікою наділені, як самі обставини його скоєння, так і докази, які слідчий застосовує для встановлення картини події, що мала місце.

Водночас у розкритті та розслідуванні будь-якого злочину, зокрема у методиці висунення версій, є загальні риси і закономірності.

Під час висунення версій про обставини, які сприяли скоєнню злочину, можна виділити три групи загальних тактичних рекомендацій: 1) тактичні рекомендації щодо підстав та часу висунення версій; 2) тактико-логічні правила співставлення версій, їх вичерпного характеру тощо; 3) рекомендації щодо структури версій і їх залежності від вихідних даних.

Ці групи дозволяють систематизувати правила побудови версій про обставини криміногенного характеру, якими має керуватись слідчий під час розслідування злочину.

Узагальнення слідчої практики і дослідження конкретних кримінальних проваджень дозволяють зробити висновок про те, що версії висуваються не тільки для встановлення ймовірних причин та умов, які сприяли скоєнню злочину, але й правдоподібного пояснення уже виявлених фактів.

Однак на початкових етапах розслідування злочинів буває важко вирішити питання про належність до нього тих чи інших фактів. Крім того, необхідно враховувати фактори, які дезорієнтують слідчого, зокрема навмисні дії винних щодо приховання слідів злочину. Все це обумовлює необхідність висунення під час розслідування злочинів версій, що ґрунтуються на таких даних, значна частина яких у подальшому не буде стосуватись справи.

У процесі розслідування злочину слідчий має вийти за межі події та використати особистий досвід, накопичені

знання, інтуїцію, уяву [7, с. 3]. Відомості, що складають основу фактичної бази, дозволяють встановити і зв'язати ті знання, які відносяться до однотипних, схожих явищ і подій. Спираючись на встановлені факти, слідчий знаходить серед відомих узагальнень, правил та аналогічних випадків потрібне йому теоретичне положення.

Теоретична база версії про подію конкретного злочину є або узагальненим припущенням, або розумовою моделлю аналогічної події, або результатом індуктивного узагальнення щодо розслідуваного злочину.

Характер і зміст версії залежить від інформативних властивостей фактичної бази та від досвіду, ерудиції, пам'яті слідчого, що суттєво впливає на спосіб побудови версії та ефективність розслідування злочину.

Саме від цього певною мірою залежить використання слідчим методів індукції, дедукції та аналогії.

Використання індукції є основним методом побудови версії у тому разі, коли теоретична основа побудови версії отримана у результаті дослідження очевидних та прихованих властивостей відомих про подію злочину фактичних даних.

Однією з підстав для висунення версій є наявність конкретних фактів, які стали відомі слідчому під час провадження слідчих (розшукових) дій. Як зазначає з цього приводу В.О. Коновалова, версії мають перебувати у тісному взаємозв'язку з фактами, які їх породжують [8, с. 14].

Враховуючи зазначене, одним із методів побудови криміналістичних версій називають індукцію, яка передбачає припущення про загальне на основі окремих фактів. Первинне індуктивне накопичення доказового матеріалу відіграє суттєву роль у дослідженні, оскільки створює той фундамент з фактичних даних, спираючись на який можна побудувати версію про походження цих даних [9, с. 21].

Так, у кримінальних провадженнях про підпали та порушення правил пожежної безпеки версії щодо причин пожежі висуваються, виходячи з обставин пожежі, зокрема, з виявлених на місці події матеріальних об'єктів та їх стану (поплавлених проводів, залишків електроприладів, засобів підпалу тощо). Так звані «електротехнічні версії» щодо причин пожежі завжди висуваються, якщо під час огляду місця події виявлене електрообладнання, а електромережа була під напругою.

За допомогою індуктивного методу можна не тільки конструювати версії про криміногенні обставини злочину, а й виключати окремі з них. Так, якщо під час розслідування злочинів про підпали та порушення правил пожежної безпеки було встановлено, що матеріал, який загорівся, знаходився на відстані 15-20 см від увімкненої лампи розжарювання або якщо полум'я поширилося за лічені хвилини, версію про тепловий вплив лампи розжарювання як причину пожежі можна виключити.

У разі відсутності достатніх фактичних даних, необхідних для побудови версій про обставини скоєння злочину, методом їх висунення може бути дедукція, а в окремих випадках аналогія [8, с. 19].

Саме останній метод найчастіше використовується у процесі конструювання версій про причини та умови, які сприяли скоєнню злочину.

Будучи предметом наукового дослідження, дедукція не є самостійним методом пізнання, бо недостатня для всебічного дослідження. У конкретному застосуванні для побудови слідчих версій дедукція може бути використана поряд з індукцією.

Під дедукцією розуміють логічний висновок від загального до конкретного. Іншими словами, дедукція передбачає судження про окремі ознаки за характером події в цілому. Дедукція під час побудови слідчих версій впливає із загальних положень методики розслідування окремих видів злочинів, які характеризують ознаки, властиві певній події злочину.

Як зазначалося, дедуктивний метод може мати місце за явно недостатньої кількості виявлених у справі доказів.

У цьому разі побудова версій виходить не з аналізу певних доказів, а із загального припущення, з якого виводяться наслідки, що перевіряються в процесі розслідування.

Для формування криміналістичної версії велике значення має така форма мислення, як умовивід за аналогією. Аналогія є певним поштовхом для висловлювання гіпотези. Як зазначає П.В. Копнін, «виявлення схожості певної групи досліджуваних явищ з типом зв'язку і явищ, характер яких уже встановлено, дає підставу припустити, що в такому разі може діяти подібний тип закономірного зв'язку» [10, с. 52].

У схожій ситуації події злочину або окремих його обставин з розслідуваними вже злочинами криміналістичні версії можуть виникнути за аналогією [11, с. 41].

Зазначене повною мірою стосується також і версій про обставини криміногенного характеру. Тобто про причини і умови скоєння злочинів.

Нині криміналістичній науці відомі практично всі способи скоєння того чи іншого виду злочинів, а кримінологією досліджено причини та умови, які сприяють законодавчо закріпленим на тепер кримінальним правопорушенням. Ці знання можуть бути використані під час побудови відповідних версій із використанням методу індукції, дедукції та аналогії. Таку точку зору підтримують також О.М. Ларін [12, с. 58].

Застосування аналогії у процесі побудови версії про обставини криміногенного характеру тісно пов'язане з поняттям типової версії, під якою розуміється найбільш характерне для цієї ситуації з точки зору відповідної галузі наукового знання або узагальненої практики судового дослідження (оперативно-розшукової, слідчої, судової, експертної) можливе пояснення окремих фактів чи подій в цілому [13, с. 364]. Р.С. Белкін, пояснюючи роль типових версій для з'ясування події за мінімальних вихідних даних, підкреслює обмежене пізнавальне значення останніх. При цьому автор вказує, що, ґрунтуючись на мінімальних вихідних даних, типові версії можуть дати тільки загальне пояснення події, яке ще недостатнє для успішного завершення розслідування.

На думку В.О. Коновалової, типові версії не ґрунтуються на мінімальних вихідних даних, будучи абстрагованими від конкретної обставини. У своєму арсеналі вони несуть досить об'ємну доказову інформацію, що і дозволяє їх використовувати як орієнтир у подібних ситуаціях. Тому наявність тієї чи іншої вихідної інформації та її обсяг для типової версії не мають значення. Вона існує в своїх стабільних характеристиках незалежно від конкретної ситуації, накладається як певний стандарт, де деталі не мають значення. Тут уже важливим є те, наскільки конкретна ситуація збігається з криміналістичним еталоном події, як можливе пояснення для визначення напрямку розслідування [8, с. 61].

Плануючи роботу з перевірки версій про обставини, які сприяли скоєнню злочину, насамперед, необхідно передбачити проведення таких слідчих (розшукових) дій, які зможуть забезпечити отримання найбільш достовірних даних і які приведуть до повного і всебічного виявлення таких обставин.

Поінформованість слідчого про причини й умови злочину не має стати підставою для відмови від пошуку інших можливих причин і умов. Це досягається висуненням усіх найбільш імовірних припущень про причини і умови, що сприяли скоєнню злочину, перевірки їх у процесі слідчих (розшукових) дій і вмотивування висновків, які ґрунтуються на доказах у розслідуваному кримінальному провадженні.

Передбачені в процесуальному законі слідчі (розшукові) дії є основним джерелом отримання даних про причини й умови злочину, що розслідується. Плануючи їх проведення для встановлення обставин, що сприяли скоєнню злочину, не варто віддавати перевагу якійсь одній слідчій

(розшуковій) дії (наприклад, огляду або допиту), відмовляючись від проведення інших. Необхідно передбачити в плані здійснення всіх обумовлених обставинами скоєного злочину слідчих (розшукових) дій для перевірки кожної версії про причини й умови, що сприяли скоєнню злочину.

На початковому етапі розслідування до плану включаються найбільш загальні версії, оскільки сам факт скоєння злочину через неповноту відомостей, наявних у слідчого, зазвичай дозволяє дати кілька різних пояснень цієї події, а також обставин, які сприяли його скоєнню.

Оскільки основний зміст діяльності слідчого, включаючи профілактичну, утворює доказування, напрямок якого визначається версіями, план має структурно відображати необхідні елементи роботи з версіями, а саме:

- а) підстави побудови версій про причини й умови злочину;
- б) самі версії про причини і умови злочину, що підлягають дослідженню;
- в) передбачувані джерела і способи встановлення доказів;
- г) термін виконання відповідних слідчих (розшукових) дій;
- г) результати перевірки версій і заходи, які з цього випливають.

Підстави побудови версії в плані – це виклад сутності фактичних даних, для пояснення і з'ясування яких будується версія.

Версії про причини й умови, що сприяли скоєнню злочину (як елемент предмета доказування), відображаються в плані зазвичай у формі запитань.

Версії про можливе джерело і засоби отримання доказів відображаються в плані записами про слідчі (розшукові) дії, які необхідні для використання цього джерела.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, діяльність слідчого щодо висунення версій про обставини криміногенного характеру передбачає: 1) формування теоретичної бази про криміногенні обставини, притаманні конкретному виду злочину; 2) отримання під час розслідування злочину фактичних даних про обставини скоєння злочину; 3) висунення загальних версій про подію злочину; 4) висунення окремих версій щодо ймовірних причин та умов, які сприяли скоєнню злочину.

Інформативні властивості фактичної бази події, досвід, ерудиція, пам'ять слідчого впливають на спосіб побудови версій про причини та умови скоєння злочинів, а також використання слідчим відповідних логічних методів.

Використання індукції є основним методом побудови версій про обставини криміногенного характеру у тому разі, коли теоретична основа побудови версії отримана у результаті дослідження очевидних та прихованих властивостей відомих про подію злочину фактичних даних.

У разі відсутності достатніх фактичних даних, необхідних для побудови версій про причини скоєння злочину, методом їх висунення може бути дедукція, а в окремих випадках аналогія.

Перевірка версій про обставини, що сприяли скоєнню злочину, тісно пов'язана з плануванням слідчих (розшукових) дій.

Плануючи роботу з перевірки версій про обставини, що сприяли скоєнню злочину, насамперед, необхідно передбачити проведення таких слідчих (розшукових) дій, які зможуть забезпечити отримання найбільш достовірних даних, що дозволять повно і всебічно виявити такі обставини.

Поінформованість слідчого про причини й умови злочину не мають стати підставою для відмови від пошуку інших можливих причин і умов. Це досягається висуненням усіх найбільш імовірних припущень про причини і умови, що сприяли скоєнню злочину, перевірки їх у процесі слідчих (розшукових) дій і вмотивування висновків, які ґрунтуються на доказах у розслідуваному кримінальному провадженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Криминалистика. Учебник / Белкин Р.С., Винберг А.И., Зотов Б.Л., Корухов Ю.Г., и др.; Отв. ред.: Митричев С.П., Шаламов М.П. М.: Юрид. лит., 1966. 608 с.
2. Аверьянова Т.В. Криминалистика. Учебник для вузов / Под ред. проф. Р.С. Белкина. М.: Издательство НОРМА, 2000. 990 с.
3. Криминалистика / Под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. М.: Юрид. лит., 1984. 544 с.
4. Мухачев А.А. Установление причин пожара в процессе расследования дел о поджогах и нарушениях правил пожарной безопасности: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. М., 1998. 164 с.
5. Качанов А.Я. Расследование уголовных дел о пожарах: Учеб. пособ. / А.Я. Качанов, В.Н. Кабанов. М.: ВНИИ МВД СССР, 1997. 96 с.
6. Гродзинский М.М. Улики в советском уголовном процессе. М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1944. 124 с.
7. Бурданова В.С. Выдвижение и проверка версий защиты при расследовании преступлений (хищений государственного или общественного имущества и убийств): Учеб. пособ. Л.: Прокуратура СССР. Институт усовершенствования следственных работников. 1983. 44 с.
8. Коновалова В.Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. Харьков: Консум, 2000. 146 с.
9. Старченко А.А. Гипотеза. Судебная версия. М.: Изд-во Московского ун-та., 1962. 72 с.
10. Копнин П.В. Место и значение гипотезы в познании. Вопросы философии. 1954. № 4. С. 48–59.
11. Старченко А.А. Роль аналогии в познании. На материалах ист. и правового исследования. М.: Высш. школа, 1961. 52 с.
12. Ларин А.М. От следственной версии к истине. М.: Юридическая литература, 1976. 197 с.
13. Белкин Р.С. Курс криминалистики: Частные криминалистические теории. В 3-х томах. Т. 2. М.: Юристъ, 1997. 464 с.

УДК 343.985+343.13+341

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВИЯВЛЕННЯ Й РОЗСЛІДУВАННЯ
ШПИГУНСТВА І ЗРАДИ У ФРАНЦІЇTHE SEPARATE QUESTIONS OF EXPOSURE AND INVESTIGATION
OF ESPIONAGE AND TREASON ARE IN FRANCE

Ходанович В.О.,
кандидат юридичних наук,
докторант докторантури та аспірантури
Національної академії Служби безпеки України

У статті розглядаються питання, пов'язані з особливостями виявлення й розслідування таких тяжких злочинів проти національної безпеки Франції, як шпигунство і зрада, розкриваються особливості здійснення попереднього розслідування цих злочинів у двох формах: досудовій – поліцейське розслідування (дівання) та судовій – попереднє слідство.

Ключові слова: шпигунство і зрада, виявлення злочинів, попереднє розслідування, дівання, судова поліція, прокурор, слідчий суддя.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с особенностями выявления и расследования таких тяжких преступлений против основ национальной безопасности Франции, как шпионаж и измена, раскрываются особенности осуществления предварительного расследования этих преступлений в двух формах: досудебной – полицейское расследование (дознание) и судебной – предварительное следствие.

Ключевые слова: шпионаж и измена, выявление преступлений, предварительное расследование, дознание, судебная полиция, прокурор, следственный судья.

The questions, related to the features of exposure and investigation of such severe crimes against bases of national safety of France, as espionage and treason, are examined in the article, the features of realization of the pre-trial hearing of these crimes open up in two forms: pre-trial is constabulary investigation (inquest) and judicial is preliminary investigation.

Key words: espionage and treason, exposure of crimes, pre-trial hearing, inquest, judicial police, public prosecutor, investigation judge.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Поступальний розвиток будь-якої держави можливий лише за умови підтримання на належному рівні її національної безпеки. Проблеми забезпечення національної безпеки є одними з найважливіших на будь-якому етапі розвитку держави: вони існують у кожній сучасній державі і пов'язані із вирішенням комплексу взаємопов'язаних завдань у політичній, інформаційній, військовій, економічній, соціально-гуманітарній, правовій, ідеологічній та інших сферах розвитку суспільства і держави. Визначальне значення в забезпеченні національної безпеки має й діяльність відповідних органів та служб, які здійснюють виявлення і розслідування найбільш тяжких злочинів проти державної безпеки.

Формування мети статті. Нині в Україні гостро стоїть питання реформування Служби безпеки України, головною метою якого є утворення ефективної, динамічної та гнучкої в управлінні спеціальної служби, укомплектованої високопрофесійними фахівцями, приведення за-

вдань, функцій і напрямів її діяльності у відповідність з актуальними потребами захисту суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Здійснювана натеper робота з модернізації національної правової системи спрямована на забезпечення ефективності боротьби зі злочинами та приведення її до сучасних потреб і наближення до кращих зразків, розроблених міжнародною практикою, з неухильним дотриманням принципу верховенства права та забезпечення впевненості громадян у захисті державою їхніх прав та законних інтересів. Одним із напрямів реформування власних спеціальних служб є вивчення досвіду іноземних держав, зокрема, окремих країн Європейського Союзу з питань виявлення і досудового розслідування їхніми відповідними органами випадків вчинення шпигунства та зради державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї теми. Питання забезпечення безпеки держави розглядаються в аспекті складної багаторівневої системи, функціонування якої забезпечується різними видами та напрямками